

מיכאל פלדמן / בור שחייבה עליו תורה – מחלוקת רב ושמואל

הקדמה

סוגית "בור" היא אחת מהסוגיות הסבוכות ביותר במסכת בבא קמא. חלק מהבעיה נובע מהעובדה ש"בור" משלב בתוכו מספר יסודות חשובים התלויים זה בזה ושנויים במחלוקת, דבר המקשה על הניווט בתוך מבוכ הסוגיות הפתלתל בגמרא. במאמר זה ברצוני לנסות לעשות מעט סדר בים סוער זה, ולנסות להציג את ההגדרות הבסיסיות של דיני בור לאור מספר סוגיות.¹

אחת מסוגיות הליבה של "בור" היא מחלוקת רב ושמואל בדף נ', ב בב"ק על מהות חיוב בור. רב סבור שהתורה חייבה בבור על הגזים הרעילים (הבל) הנמצאים בבור ההורגים את הנופל לתוכו, ואילו שמואל מחייב מחמת המכה שהבהמה חטפה. הגמרא מסבירה שרב 'נאלץ' לפרש שהתורה חייבה על בור מצד ההבל שבו, שכן לא ניתן לחייב על המכה מצד "קרקע עולם הזיקתו" וממילא רק ההבל נחשב המזיק בבור. בהמשך, הגמרא בדף נ"ג, א מביאה את שיטתו של ר' נתן שניתן לחייב משום בור גם על שור ואדם שדחפו את שור חברם לבור.² מהו היחס בין חיוב בור על פי ר' נתן (שמחייב על הדחיפה) ובין חיוב בור של רב ושמואל?

כדי להבין סוגיה זו עלינו קודם כל להבין את יסודות דיני בור ואת נקודת המחלוקת שבין רב ושמואל. ראשית יש לבחון את שיטות רב ושמואל לאור הסוגיה.

שיטת רב

שיטת רב לכאורה תמוהה מאוד, שהרי גם אם קיים הבל ממית בבור, וודאי שהשור מת מהחבטה בקרקע. מה אם כן דחק את רב לפרש שהתורה חייבה בבור על ההבל שבו? בראשונים עולים שני כיוונים להסביר זאת:³

1. הר"י מלוניל⁴ סובר שאדם חייב בבור מצד הבעלות שיש לו עליו. הבעלות בבור היא רק על חלל הבור והגזים הרעילים שבו, ואילו החבטה נעשית על ידי הקרקע שהיא חלק מהטבע (קרקע עולם) וכלל לא שייכת לחופר הבור. בעקבות כך, אין אפשרות

¹ אמנם, אין ביכולתו של מאמר זה להקיף את כל הסוגיות ואפילו את רובן, אך לא "עליך המלאכה לגמור ואין אתה בן חורין להיבטל ממנה" (אבות ב', טז)

² אמנם חכמים חולקים על ר' נתן, אך בסופו של דבר שיטת ר' נתן נפסקה להלכה וסביר שרב ושמואל ילכו לפי שיטתו. בנוסף, יש לדון האם חכמים חולקים עליו באופן מהותי או רק בנוגע לדין "אי ליכא לאשתלומי מהאי אישתלומי מהאי".

³ נראה ששני כיוונים אלו מופיעים בשני תירוצי התוספות בב"ק כב. ד"ה "ממונו".

⁴ שטמ"ק נ', ב.

לחייב את החופר על נזק החבטה, שהרי לא רכושו גרם לה, וניתן לחייב רק על ההבל שבבעלותו של האדם.

2. הרמב"ן⁵ (במלחמות) ור"פ⁶ טוענים שהחבטה הנובעת מקרקע הבור היא לא אשמתו של החופר אלא היא 'גרמא בעלמא'. כלומר, האדם החופר את הבור רק מסלק את החול לצדדים – המכה שהשור מקבל מקרקעית הבור קורה מאליה ואיננה קשורה באופן ישיר למעשה האדם. אם כן, רק ההבל שחונק את הבהמה הוא נזק שבא באופן ישיר⁷ מפעולת האדם.⁸

ניתן לראות ששני הצדדים פירשו בצורה שונה את המושג "קרקע עולם הזיקתו":

1. לפי הר"י מלוניל, "קרקע עולם" פירושה קרקע השייכת לטבע ולא לאדם המזיק.
 2. לפי הרמב"ן, "קרקע עולם" פירושה 'גרמא' ולא נזק שבא מהחופר עצמו. ייתכן שחקירה זו היא בסיס למחלוקת ראשונים נוספת אליבא דשיטת רב. הראשונים נחלקים לגבי היקף דינו של רב, באיזו מידה לדידו מבוסס חיוב הנזק על ה'הבל':
 1. לפי הר"ד,⁹ בעל הבור חייב רק אם הבהמה מתה מההבל עצמו, אך אם היא מתה מהמכה, אף על פי שהיה הבל, בעל הבור פטור.
 2. רש"י על אתר, לעומת זאת, טוען שבמקרה בו הבהמה נפלה לבור שהיה בו הבל אך מתה מהחבטה (כגון ששברה את המפרקת) אפילו רב מחייב.¹⁰
- ניתן לומר שמחלוקת זו היא למעשה הנפקא-מינה שבין הר"י מלוניל לרמב"ן: אם לדעת רב הבל הוא הדבר היחיד שיש לאדם בעלות עליו, וודאי שהוא לא יחייב על חבטה שנעשית ע"י גורם חיצוני לחלוטין (כשיטת הר"ד). אמנם, אם רב סובר שחבטה היא גרמא אז ייתכן שכאשר יש דרך כלשהיא לייחס את הנזק לאדם, ממילא מגלגלים עליו את הנזק כולו (כשיטת רש"י¹¹).

⁵ כ"ג, ב באלפס.

⁶ ב"ק נ"ג, א

⁷ גם לגבי הבל יש לדון עד כמה מדובר בנזק ישיר ואכמ"ל.

⁸ כיוון נוסף נמצא ברא"ה. הרא"ה מציע שאולי גם הבל וגם תקלה הם גרמא בעלמא (שהרי האדם והשור נפלו בעצמם לבור) ויש גזה"כ המחייבת בהבל אך אין גזה"כ המחייבת על החבטה.

⁹ ב"ק נ', ב.

¹⁰ ר"פ אומר פירוש נוסף, שרק אם ההבל באמת תרם למוות יותר מהמכה יתחייב, כגון שבגלל ההבל לא יכלה לעמוד על רגילה ולשרוד את המכה.

¹¹ הדבר איננו מוכרח לחלוטין, ויש דרכים נוספות להבין את שיטת רש"י.

שיטת שמואל

שיטת שמואל נראית אינטואיטיבית וברורה יותר, שהרי הוא מחייב על כל מכה שהבור גורם, אך נראה שקיימת סתירה בדברי שמואל לגבי הגדרת המכה שהבור גורם. מצד אחד בגמרא בדף כ"ג, א על שלולית מים ובגמרא בדף נ', ב על דין 'גובה' משמע שבעל הבור חייב גם כאשר שור נתקל בבור ונחבט מגורם חיצוני.¹² מצד שני, בסוגית "נפל לאחוריו" בדף נ"ג, ב שמואל אומר בפרוש שבעל הבור פטור אלא אם כן השור נפל לתוך הבור עצמו. בעקבות כך, הראשונים נחלקים כיצד להסביר את שיטת שמואל:

1. ריב"א¹³ משנה את הגרסה בסוגיית 'נפל לאחוריו'¹⁴ וטוען שאם אכן נתקל בבור אז גם שמואל מודה שחייב, ובגמרא שמואל מודה שפטור רק אם השור מעד מעצמו ונפל במקומו, הבור מוזכר רק אגב אורחא בהקשר להמשך הסוגיה (מדובר בהסבר די דחוק על פי פשט הגמרא).

2. רבינו פרץ סובר שבסוגיית 'נפל לאחוריו' פטור אם נפל חוץ לבור, ואילו הסוגיות האחרות עוסקות במקרים בהם השור נפל לתוך הבור עצמו: בדף כ"ג. נפל לתוך קרקע השלולית ובסוגיה בדף נ' נפל מהתל לצדדי התל (שנחשבים כתוכו).¹⁵ על פי דבריהם ניתן לומר שקיימות שתי דרכים בהבנת שיטת שמואל:

1. לפי ריב"א, שמואל מחייב בבור רק על ההתנגשות בבור עצמו.
2. לפי רבינו פרץ, שמואל מחייב בבור על כל הכשלה הנגרמת כתוצאה מהבור.

יסוד דין בור

נראה שכדי להבין את יסוד מחלוקת רב ושמואל, עלינו להיכנס לעובי הקורה של דיני בור. למעשה, קיימות שתי שאלות מרכזיות העוסקות בעצם חיובו של בור:¹⁶

1. מהו הקשר בין האדם ובין הבור שחפר? לכאורה בור הוא רק חור חסר ממשות באדמה – האדם חפר את הבור והלך לו וכל הנזק קרה זמן רב לאחר מכן.

¹² בדף כ"ג, א האדם החליק בשלולית ונחבט בקרקע. בדף נ', ב השור נתקל בתלולית ונחבט מהקרקע ליד.

¹³ מופיע בר"פ ב"ק נ"ג, ב.

¹⁴ בב"ק דף נ"ג, א.

¹⁵ ר"פ בתירוצו הנוסף מציע שאולי קיימים שני הדינים בבור: 1. בור משום בעלות. 2. בור מצד יצירת תקלה. בכל המקרים חייב משום יצירת תקלה, אך במקרה בדף נ"ג, א השור נפל משום קול הכורה, ולכן בעל הבור לא נחשב יוצר התקלה. לכן ניתן לחייב רק מצד הבעלות, ורק במקרה בו נפל לתוך הבור ניתן לחייב על כך (שיטה דומה למה שהצענו לרב בשיטת רש"י, לפי כיוון זה שמואל סובר שקרקע עולם היא לא גרמא לא בעלות של העולם).

¹⁶ קיימות שאלות נוספות, אך לצורך מאמר זה נתעסק רק בשתייהן.

2. איך הבור קשור לנזק? לכאורה, הבור לא גרם לשום נזק, אלא השור נפל מעצמו והתנגש בקרקע הבור.

לכל אחת משתי השאלות הללו אפשר להציע, אפרוורית, שתי תשובות מרכזיות:

1. לגבי השאלה הראשונה:¹⁷

א. התורה חידשה שכאשר אדם חופר בור הוא למעשה קיבל בעלות מסוימת על הבור – בעקבות כך, הבור נחשב כשורו וחמורו לכל עניין ובעיקר לצורך נזיקין. אפשר למצוא ביסוס לאפשרות בזו בדבריו של ר' ישמעאל: "שני דברים אינן ברשותו של אדם ועשאו הכתוב כאילו הן ברשותו ואלו הן בור ברשות הרבים..." (בבא קמא כ"ט, ב).

ב. מכיוון שהאדם יצר תקלה ברשות הרבים, התורה מחייבת אותו על כל השלכות הנובעות ממעשיו גם מבלי שיהיה בעלים על החפץ. כלומר, התורה מחשיבה את נזק הבור כמעשה עקיף של האדם.

2. לגבי השאלה השנייה:

א. אכן לא ניתן לחייב על נזק שהבהמה עשתה לעצמה, אלא עלינו להסביר שהבור בצורה כלשהיא הזיק לה.¹⁸

ב. התורה חידשה שכאשר הבור מכשיל את הבהמה ושולח אותה למסלול וודאי של נזק, הוא **כביכול** קם והזיק את הבהמה בעצמו, כל עוד ה'אשמה מוטלת' על הבור.¹⁹ כלומר, החיוב על נזקי בור הוא על זה שהבור גרם לנפילה, ולא על האירוע של החבלה עצמה.²⁰

אפשר להציע שאולי שתי השאלות המרכזיות בבור מהוות למעשה שתי דרכים להצגת שיטות רב ושמואל שראינו קודם לכן.

¹⁷ יש מקום להגיד שזהו הבסיס למחלוקת ר"ע ור' ישמעאל במ"ט, ב.

¹⁸ יש מקום לחלק בין נזק אקטיבי של הבור ובין נזק פסיבי, אך קצרה היריעה מלהכיל חילוק נוסף בנושא.

¹⁹ הדבר משול למכונית שבלמה בלימת חרום ללא סיבה באמצע כביש מהיר וגרמה לתאונת שרשרת. ברור הדבר שמי שאשם בתאונה היא המכונית הבולמת (אולי קשור להגדרת הנזק).

²⁰ וודאי שגם הנזק הוא תנאי הכרחי אך הוא לא הגורם המחייב.

כלומר, מדובר בעצם במחלוקת הראשונים בהבנות השונות של רב ושמואל:

1. מחלוקת רב ושמואל היא בשאלת 'חס האדם לבורו':²¹
 - א. רב הולך בעקבות ההסבר הראשון שהתורה חידשה בעלות מסוימת בבור. כלומר, הבעלות יכולה 'לתפוס' על ההבל בלבד, אך לא על קרקע הבור שהיא קרקע עולם. כיוון זה יתאים להפליא לשיטת ר"י מלוניל שהסביר את שיטת רב בתור חיסרון בבעלות על קרקע הבור.
 - ב. שמואל סבור שאין כלל התייחסות של התורה לבעלות, אלא מדובר בחיוב על כל ההשלכות הנובעות ממעשיו של האדם ולכן ניתן לחייב את האדם גם על מכות שהשור מקבל מקרקע הבור. אם ננסה לצמצם כמה שניתן את המחלוקת בניהם נראה לי שסביר ששמואל יסבור כמו הדרך שיטת הריב"א ששמואל מחייב רק על נזק שבא מהחפצא של הבור עצמו.²²
2. מחלוקת רב ושמואל היא לגבי 'חס הבור לנזק שנגרם':²³
 - א. רב סובר כמו ההסבר הראשון, שעל הבור להזיק באופן אקטיבי לשור על מנת שיתחייב. דבר מתרחש בהבל בלבד, כיוון ששם הגזים הרעילים חונקים את הבהמה, ולא החבטה שהבהמה נחבטת ממילא, שהיא גרמא בעלמא. כיוון זה תואם למעשה את שיטת הרמב"ן שראינו לעיל.
 - ב. שמואל חולק וטוען שהנזק בבור הוא על ההכשלה והמעידה ולא על רגע הנזק עצמו. לכן מובנת שיטתו שהחבטה בקרקע היא לא גרמא, שהרי כל מהות חידוש דין בור היא על היותו 'גורם' לנזק ולא מזיק בעצמו. כיוון זה יתאים לר"פ שמחייב בשיטת שמואל על כל הכשלה שהבור גורם גם כשהנזק קורה מחוץ לבור.

דינו של ר' נתן

- השתא דאתינן להכי נוכל לחזור לשיטת ר' נתן ולראות את הקורלציה בין שיטתו ובין שיטות רב ושמואל. כבר ראינו שבכל נפילה לבור קיימים שני שלבים:
1. שלב המעידה והנפילה של הבהמה לבור.
 2. שלב קבלת המכה מקרקע הבור \ שעת החנק מהבל הבור.

²¹ בכיוון זה נראה סביר לצמצם את החיוב רק על נזקים שבאו מהחפץ המזיק עצמו.
²² ניתן להבין ששמואל חולק בתרתי על רב וחייב גם על הכשלה של השור, אך אכמ"ל.
²³ אם זאת נקודת המחלוקת בין רב ושמואל אז ייתכן להרחיב את החיוב על נזק על כל נזק שהאדם וממונו גורמים כל עוד לא מדובר על גרמא.

לפי כל השיטות שהצענו עד כה בשיטת רב, ניתן להתחייב רק על ידי החנק בשלב השני. ר' נתן קובע שכאשר אדם דוחף את שור חברו לבור הוא מתחייב בגלל השלב הראשון. אם כן, כיצד רב שמחייב דווקא על הבל יכול להסתדר עם דברי ר' נתן הללו?
הראב"ד (ב"ק נ', ב) מודע לבעיה שהצגנו ולכן הוא מציע שני כיוונים ליחס שבין ר' נתן ורב ושמואל:²⁴

1. כל מחלוקת רב ושמואל היא האם ניתן לחייב על המכה עצמה (השלב השני) אך לכולי עלמא ניתן לחייב את בעל הבור על ההכשלה שהוא גרם לבהמה (השלב הראשון). כלומר, אפילו לרב יש מחייב עצמאי בבור על היותו תקלה ברשות הרבים, ללא קשר לחנק הבהמה.
2. שיטת ר' נתן היא רק בנוגע למקרה בו יש חפץ ממשי הדוחף לבור (כגון שור או אדם), שרק בו ניתן לחייב על ההכשלה. מחלוקת רב ושמואל היא לגבי בור רגיל, בו על פניו אין מי שאשם על הדחיפה לבור, ולכן אנו מתייחסים לשלב השני בלבד
הראב"ד מסביר ע"פ שני הכיוונים הללו את הנפקא-מינה בין רב ושמואל בדין 'גובה':²⁵
 1. לפי ההסבר הראשון כוונת הגמרא היא לעשיית צוק ברשות הרבים מתל קיים (כלומר, הייתה גבעה ברשות הרבים והאדם חתך חצי ממנה בכדי שאנשים יעלו מהצד המתון ויפלו בצד השני). במקרה זה האדם לא יצר את הדבר המכשיל אלא רק אפשר את הנזק. לשמואל חייב נזק שלם שהרי הבהמה נחבטה מקרקע הבור, ואילו לרב פטור מפני שאין הבל.
 2. לפי ההסבר השני מדובר על עשיית תל מקרקע ישירה (השור מועד בתל ונופל). לפי רב פטור שהרי אין הבל וגם אין חפץ ממשי שיכשיל. שמואל מחייב נזק שלם כל עוד הבהמה נחבטה.

השלמת הפאזל

אחרי שראינו את שיטת רב ושמואל ואת הסבריו של הראב"ד, ננסה לחבר את הסוגיה כולה. ברצוני להציע שאולי שתי השיטות שהראב"ד הציע מתאימות לשתי ההצעות שהצענו קודם לכן להבנת רב ושמואל, בהתאמה לשתי השאלות המרכזיות בדיני בור.
הכיוון הראשון: הראב"ד מבין שלגבי השאלה של 'איך הבור מזיק את הבהמה?' (השאלה השנייה) לכולי עלמא שתי התשובות נכונות (גם ע"י הכשלה וגם ע"י נזק ישיר מהבור).

²⁴ שתי השיטות האלו מבטאות את מחלוקת בעה"מ והרמב"ן בב"ק י"ג, ב באלפס.
²⁵ נ', ב.

ר' נתן מחדש שיש חיוב בבור על הכשלת הבהמה. דין זה מוסכם גם לרב וגם לשמואל וקיים ללא יחס לשאלת הבעלות, כיוון שבכל מקרה יש כאן חלל שמכשיל את הציבור. רב ושמואל נחלקו בחיוב הבור מצד המכה עצמה. על פי זה, מחלוקת רב ושמואל היא בשאלת 'יחס האדם לבור' (השאלה הראשונה). רב סבור שהאדם חייב על הבור מצד הבעלות ולכן הוא מתחייב על ההבל שיש לו בעלות עליו ולא על הקרקע שהיא שייכת לעולם (ההסבר ראשון ברב), ואילו שמואל סובר שהאדם קשור לבור בעקבות החיוב על השלכות מעשיו ולכן אפשר לייחס אליו גם את המכה שהשור חוטף מקרקעית הבור. אם לא נרחיב את שיטת שמואל הוא כנראה יחייב רק על מכה מהבור עצמו (ההסבר הראשון בשמואל).²⁶

הכיוון השני: הרב"ד הבין שלגבי השאלה של 'איך הבור קשור לאדם' (השאלה הראשונה) לכולי עלמא שתי התשובות שהצענו נכונות (גם מצד הבעלות וגם מצד מעשי האדם העקיפים). ר' נתן מחדש שכאשר יש לאדם בעלות גמורה במזיק כגון האדם עצמו או שורו²⁷ האדם חייב גם על עצם ההכשלה בלי קשר למכה עצמה.

אם כן, כל מחלוקת רב ושמואל היא רק על היחס בין הבור לנזק, ועל כך שהתורה מחשיבה את נזק הבור כמעשה עקיף של האדם.²⁸ לפי שמואל גם במקרה זה מחייבים את האדם על כך שהכשיל את הבהמה ולכן ניתן לחייבו גם אם נפלה מחוץ לבור (ההבנה השנייה בשיטת שמואל) ואילו לפי רב החיוב על ההכשלה כאשר ממילא מדובר בחיוב שונה, הוא רחוק מדי ולכן דינו כגרמא. כלומר, רב מחייב רק על נזק ישיר מהבור השייך בהבל בלבד, אך אין מן הנמנע שאם אנו מחייבים על הבל ניתן לגלגל עליו את כל הנזק (הבנה השנייה בשיטת רב).²⁹

²⁶ יש עוד דרכים להסביר את מחלוקת רב ושמואל ואכמ"ל.

²⁷ לפי הרמב"ן במלחמות אותו דין קיים גם בבור ברשותו.

²⁸ ניתן לומר שרב ושמואל נחלקו בתוך ההבנה של בור האם הוא כמו שור שדוחף לבור ולכן ניתן לחייב על הדחיפה או שיש לו דין אחר ולכן ניתן לחייב רק על ההבל. דרך זאת פחות מסתדרת למהלך שהצגנו.

²⁹ ישנו עוד נקודה שרב חולק על שמואל במקרה זה שחבטה זה לא נחשב נזק ישיר מהבור כי, הנזק מהחבטה הוא פסיבי לחלוטין לעומת ההבל שזה נזק אקטיבי של הבור.

סיכום

ראינו שתי דרכים להציג את המחלוקת בין רב ושמואל:

1. הם חלוקים בהגדרת הזיקה שבין האדם לחפץ המזיק – לפי רב יש צורך בסוג מסוים של בעלות ממונית על המזיק, לעומת שמואל, המחייב גם על דברים טבעיים שמשמשים ככלי למעשה האדם.
2. לשמואל ניתן לחייב את האדם על נזק הקורה באשמתו גם ללא פעולה ישירה, ואילו לפי רב הדרך היחידה לחיוב היא רק על ידי מעשה ישיר בין המזיק לניזק. הצענו שאולי מכאן נבעו השיטות השונות שעלו לראב"ד בפירושו לדברי ר' נתן, שניתן לחייב גם את הדוחף לבור.
- א. לפי ההסבר הראשון של הראב"ד, מחלוקת רב ושמואל היא בהגדרת החפץ המזיק, וחידושו של ר' נתן הוא שבכל מקרה חייבים על ההכשלה.
- ב. לפי ההסבר השני מחלוקת רב ושמואל היא ברמת האחריות שיש לאדם על בורו, אך רק לגבי הבור ה'קלאסי'. כאשר יש ממון ממשי שמזיק ר' נתן מחדש שרמת שהאחריות המוטלת על האדם היא בלתי מוגבלת.